

Сергій Білошицький

ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ МЕЖІ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ: СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТА ДЕМОГРАФІЧНІ ЧИННИКИ

Україна як одне з наймолодших державних утворень сучасності нагально потребує вироблення орієнтирів для власного політичного, економічного й духовного розвитку. Джерелом цих пошуків можуть стати як внутрішні національні цінності і традиції, так і цінності і традиції, що були вироблені найбільш розвиненими та процвітаючими державами.

Катастрофа комуністичної моделі побудови радянського суспільства і могутність країн західного блоку створили не тільки в мільйонів рядових громадян, але й у значної частини інтелігентів-суспільствознавців уявлення про глобальну історичну місію ліберальної демократії як про джерело майбутнього процвітання і панацеї від усілякого лиха.

Аналіз текстів, виступів сучасних вітчизняних політиків, навчальних програм курсів суспільних дисциплін у вузах і неосяжного масиву суспільно-політичної літератури свідчить: ідеали ліберальної демократії фетишизовані сьогодні тією ж мірою, як це відбувалося раніше в підцензурних суспільствах з ідеями побудови комунізму або просвітницької монархії.

Однак тверезий і не надто заідеологізований погляд на проблему сьогодення і майбутнього ліберальної демократії може привести дослідника до більш глибокого розуміння природи цього явища, виробленню принципово нового підходу до усвідомлення ролі і місця ліберальної демократії у формуванні майбутнього світового порядку і визначення в ньому місця Української Держави.

Варто відзначити, що висування на передній план політичної науки обговорення проблем і перспектив ліберальної демократії як системотворчої ідеології сучасності не набуло належного розвитку

з боку провідних публічних наукових центрів, які вивчають проблеми політичних трансформацій.

Принаймні є вагомі підстави стверджувати, що дотепер на суд широкого експертного співтовариства політологів не було винесено фундаментальної наукової праці, в якій проблема майбутнього ліберальної демократії підлягала б науково-коректному, не надто ідеологізованому дослідженню.

Невідповідність актуальності теми її незначному дослідженню має викликати стурбованість у багатьох політиків і вчених, які відповідають за стабільний розвиток окремих національних держав і світового співтовариства загалом, орієнтованого на модернізацію в дусі цінностей ліберальної демократії.

Неготовність політичної еліти до можливих трансформацій у цій сфері може дорого коштувати навіть розвиненим і стійким суспільствам, не кажучи вже про глобальну світову периферію, що й без того схиляється до скочування в хаос.

У рамках комплексного дослідження феномена ліберальної демократії, крім внутрішньосистемних чинників, дуже важливо встановити наявність або відсутність цивілізаційних перешкод на шляху поширення ліберальних цінностей у сучасному світі. Деякі аспекти цієї проблеми у своїх наукових працях висвітлювали такі діячі, як М. Данилевський, К. Леонт'єв, О. Шпенглер, А. Тойнбі, Зб. Бжезінський, П. Бьюкенен, Ф. Закарія, Г. Кіссінджер, Ф. Фукуяма, С. Гантінгтон, М. Хардт, А. Негрі, А. Етціоні, Е. Тодд, О. Арін, В. Деркачов, О. Дугін, О. Панарін, А. Уткін та інші¹, однак вони скоріше позначили тенденцію підсилення ролі цивілізацій як суб'єктів формування майбутнього світового порядку, ніж відповіли на питання про її ідеологічний зміст.

Таким чином, завдання статті — установити цивілізаційні межі ліберальної демократії та ступінь прийняття ліберальних цінностей основними світовими цивілізаціями з урахуванням соціокультурних і демографічних факторів.

Уже з кінця XIX століття вважалося, що історію людства утворюють історії самодостатніх культур або цивілізацій, які являють собою щонайширше культурне угруповання людей і широке коло їхньої культурної ідентифікації. Цивілізацію визначають і такі загальні об'єктивні елементи, як мова, історія, релігія, традиції, інститути і суб'єктивна самоідентифікація людей.

Дослідники звичайно сходяться в ідентифікації тих найважливіших цивілізацій, що існують у сучасному світі, дискутуючи лише

про загальне число нарахованих в історії. (Наприклад, М. Данилевський нарахував 13 цивілізацій, К. Квіглі — 16, А. Тойнбі — 23, О. Шпенглер — 8, В. Макнейл — 9, Ф. Бегбі — 9.) Більшість суспільствознавців об'єднані в думці, що культурним ядром цивілізації виступає домінуюча в такому суспільстві релігія. Цивілізаційні особливості людських співтовариств суворо відповідають теологічним і філософським особливостям релігійних систем, що покладені до їх основи.

Тільки в ХХ столітті, після перемоги більшовиків у революції 1917 року і громадянської війни, теорія цивілізаційного протистояння була тимчасово замінена доктриною формаційного протиборства. Впродовж більшої частини минулого століття було прийнято вважати, що в основі міжнародних конфліктів лежало зіткнення ідеологій. Суперництво відбувалося між ліберально-капіталістичною ідеологією та атакуючими її ліворуч — комуністичною, а праворуч — фашистською ідеологіями. Однак до кінця століття ліберально-демократична ідеологія Заходу вийшла переможницею, спільно з комунізмом розтрощивши до 1945 р. фашизм у Європі і Азії та перевершивши до 1991 р. комуністичну систему в Східній Європі і Радянському Союзі.

Західно-християнська цивілізація, усвідомлюючи себе переможницею в «гонці цивілізацій» і «битві формацій», виступила суб'єктом процесу об'єднання світу на «загальнолюдських» ліберально-демократичних засадах. Визнання цієї тези поставило на порядок денний питання про універсальність ліберально-демократичних цінностей у глобальному міжцивілізаційному масштабі.

Навіть невеликого екскурсу в глиб основних цивілізацій виявиться досить, щоб дійти висновку: елементи демократії (хоча б на рівні колегіальності управління) можна виявити в історії практично будь-якого суспільства і держави. Складніша ситуація з ліберальними цінностями, які є продуктом інтенсивного розвитку західної (західно-християнської) цивілізації протягом останніх п'яти століть.

Визнано, що складовими частинами виробленої західним світом ліберально-демократичної політичної культури є: гуманізм, замішений на західному християнстві; розділення духовної і світської влади; верховенство закону; ринкова економіка; соціальний плюралізм і цивільне суспільство; представницькі органи; індивідуалізм; свобода особи; гарантія прав людини. Співвідношення цих цінностей з базовими установками інших цивілізацій

не дає підстав стверджувати, що вони гармонійно вписуються в політичні ландшафти незахідного суспільства.

Наприклад, ісламська цивілізація підкреслює колективістську цінність сім'ї, роду, племені або етнічної спільності, яка ставиться вище прав та інтересів окремої особи; вважає фундаментом світового устрою трансцендентну волю і тому прагне до теократії.

Китайська цивілізація як політичний ідеал визнає стабільність, порядок і соціальну гармонію. У китайській традиції людина представляється як частинка більшої і важливішої спільності — сім'ї, роду, клану, нації і держави. У особи немає твердого ядра свого «я», що відкрито відстоює свої особисті інтереси на противагу суспільним.

Східно-православна цивілізація виховала тип людини, вельми здатної до підпорядкування владі, такої, що відрізняється винятковою інфантильністю в царині політики, бізнесу і прав людини, схильної до споглядальності, міфотворчості та ірраціональної поведінки.

Як зазначив американський політолог С. Гантінгтон, «на глибинному рівні західні ідеї та уявлення фундаментально відрізняються від тих, які властиві іншим цивілізаціям. У ісламській, конфуціанській, японській, індуській, буддійській і православній культурах майже не знаходять відгуку такі західні ідеї, як індивідуалізм, лібералізм, конституціоналізм, права людини, рівність, свобода, верховенство закону, демократія, вільний ринок, відділення церкви від держави. Зусилля Заходу, направлені на пропаганду цих ідей, часто викликають ворожу реакцію проти «імперіалізму прав людини» і сприяють зміцненню відвічних цінностей власної культури»².

З цим погоджується і український дослідник В. Дергачов, наголошуючи, що «східні цивілізації — китайська, японська і корейська обмежують запозичення тільки матеріально-практичною сферою і ніколи — духовною»³. На думку ж російських учених М. Грачова і О. Мадатова, максимум, на що можуть розраховувати ліберали в діалозі цивілізацій, так це — на конвергенцію «ряду сутнісних цінностей незахідних і західних цивілізацій»⁴.

Таким чином, говорити про всеосяжну повноту ухвалення ліберальних цінностей незахідними цивілізаціями не доводиться. Скоріше навпаки — зростає вірогідність проникнення в ліберальну тканину західного суспільства антиліберальних цінностей сусідніх цивілізацій. Популярне ж серед західних лібералів твердження

про обов'язок незахідних народів прийняти західні цінності, інститути і культуру С. Гантінгтон пропонує навіть вважати за аморальне⁵.

Як же слід інтерпретувати заяви західних лібералів про триумфальний хід ліберальної демократії наприкінці ХХ століття? Наприклад, за наслідками моніторингових досліджень правозахисної організації «Freedom House» в 2000 році з 192 існуючих держав 120 були оголошені електоральними демократіями, а 86 з них — ліберальними демократіями. При цьому функціонували в Африці 9, а в Азії 18 держав з ліберально-демократичними режимами⁶.

На думку С. Гантінгтона, це не стільки наслідок органічного ухвалення ліберальних цінностей, скільки стратегія незахідних суспільств щодо використання Заходу і подальшої боротьби з ним. «Коли незахідні суспільства відчували себе слабкими у відносинах із Заходом, вони зверталися до західних цінностей — права на самовизначення, лібералізму, демократії і незалежності, щоб узаконити свій опір західному пануванню. Тепер, коли вони зі слабких перетворилися на досить могутні країни, то не пропускають нагоди напасти на ті ж цінності, які до цього використовували для досягнення своїх інтересів. Цей бунт проти Заходу спочатку використовувався для затвердження універсалізму західних цінностей; тепер він проголошується для затвердження незахідних цінностей»⁷, — констатує американський учений.

Непереборну складність для поширення лібералізму в глобальному масштабі, схоже, створює і демографічна ситуація, що складається в світі. Починаючи з 1925 року, статистика поволі, але впевнено фіксує негативну демографічну динаміку представників білої раси, яка становила основу західно-християнської цивілізації і найбільшою мірою відрізнялась ухваленням ліберально-демократичних цінностей. Паралельно з цим процесом були відмічені демографічні вибухи в суспільствах традиційних культур.

За останні 50 років населення земної кулі збільшилося більш ніж в 2 рази (з 2,5 до 6,1 млрд. чоловік). Зокрема, населення Африки збільшилося в 3,5 раза; Латинської Америки — майже в 3 рази; Азії — в 2,6; Океанії — в 2,3; Північної Америки — в 1,8; в той же час населення Європи — тільки в 1,2 раза.

Змінився розподіл населення і по країнах: до кінця ХХ в. серед великих держав (з населенням більше 100 млн чоловік) різко зростає частка представників незахідних цивілізацій. Компанію США склали Китай, Індія, Індонезія, Бразилія, Пакистан, Росія, Японія,

Бангладеш і Нігерія. Все більше населення земної кулі припадає на країни, що розвиваються. Якщо в 1950 р. на їх частку припадало близько $\frac{2}{3}$, то в 2000 р. в країнах, що розвиваються, проживали вже $\frac{4}{5}$ всього людства⁸.

Згідно з прогнозом ООН, протягом наступних 50 років зростання кількості населення земної кулі, як і раніше, залишатиметься високим, хоч і декілька сповільниться порівняно з попереднім періодом, і становитиме в 2050 р. вже 9 млрд. Велика частина приросту населення (до 90%) забезпечуватиметься країнами незахідних цивілізацій. У них і проживатиме велика (до 87%) частина населення планети. Чисельність населення 48 найбідніших країн світу протягом цих 50 років збільшиться в 3 рази. Надпотужне демографічне зростання очікується в Йорданії, Малі, Нігерії, Ємені, Пакистані, Лівії, Алжирі, Камбоджі, Мексиці, Єгипті, Індії, Бангладеш, Ірані, Бразилії, Туреччині, Чорній Африці.

За даними прогнозних оцінок, у 2050 р. список найбільш населених країн планети зміниться таким чином: населення Африки збільшиться порівняно з теперішнім часом в 2,3 рази, залишивши позаду по темпах зростання Азію, Латинську Америку і Океанію (у цих регіонах зростання становитиме 1,5 рази). Загалом за сто років (з 1950 р. по 2050 р.) населення Африки збільшиться в 8 разів, а її частка в загальній чисельності населення планети за цей період зросте з 8,8% до 19,8%. Частка Азії в 2050 р. залишиться фактично на сучасному рівні (60,7% в 1998 р. і 59,2% в 2050 р.), при найбільшому абсолютному зростанні населення (майже 2 млрд чоловік), і буде найчисленнішим континентом. Європа істотно поступиться позиціями: за 100 років її частка в загальній чисельності населення світу скоротиться в 3 рази (з 21,7% в 1950 р., 12,4% в 1998 р. до 7% в 2050 р.), але, і це головне, зменшиться її абсолютна чисельність (з 729 млн в 1998 р. до 628 млн. в 2050 р.). Якщо в 1950 р. кількість населення Європи перевершувала кількість населення Африки більш ніж в 2,5 рази, а Америки — в 1,6 рази, то нині вона нижча за показники кожного з цих континентів. У 2050 р. в Америці вже буде в 2 рази більше жителів, ніж в Європі, а в Африці — в 3 рази.

У розвинених країнах кількість населення з середини прогнозованого періоду зменшуватиметься, особливо це стосується країн Європи і Японії: до 2050 р. в Європі кількість жителів в цілому скоротиться на 14%, Японії — на 17%. Тільки населення США і Канади збільшиться, хоч і трохи — в 1,2 і 1,3 рази, відповідно⁹.

Як підсумував американський сенатор П. Бьюкенен, «Захід вмирає. Народи Заходу перестали відтворювати себе... Сьогодні в сімнадцяти європейських країнах смертність значно перевищує народжуваність, труни в них потрібні куди частіше, ніж колись. Це Бельгія, Болгарія, Угорщина, Німеччина, Данія, Іспанія, Італія, Латвія, Литва, Португалія, Росія, Румунія, Словаччина, Словенія, Хорватія, Чехія і Естонія. Католики, протестанти, православні — всі вони беруть участь в грандіозній похоронній процесії західної цивілізації»¹⁰.

Проте західна цивілізація втрачає не тільки демографічний, але й економічний динамізм. У 1928 р. на Захід припадало 84,2% світового промислового виробництва. До 1992 р. його частка впала до 48,8%, а до 2025 р. прогнозується на рівні 30%. Населення Заходу становить приблизно 13% світового і, за прогнозами, до 2025 р. зменшиться до 10%. На уповільнення розвитку Заходу починають впливати значною мірою внутрішні чинники: ослаблення трудової етики, падіння престижу вчених, зростання популярності фінансових спекулянтів і прагнення до «швидких» грошей, різке зростання наркоманії, культ насильства і поширення агресивних тенденцій серед молоді.

Набагато менш оптимістичні прогнози спостерігаються стосовно православно-християнської цивілізації. Якщо під час розквіту, в 1970 р., на її частку припадало 17,4% світового промислового продукту, то до 1992 р. ця частка скоротилася до 6,2%, а надалі, через відносно невисокі темпи зростання, може ще більше скоротитися. Якщо в 1900 р. до православної цивілізації належали 8,5% населення Землі, то в 1995 р. — тільки 6,1%, а до 2025 р. (прогноз) їх кількість зменшиться до 4,9%.

У цей же час найдинамічніше розвивається ісламський світ. Частка мусульманських країн з 2,9% світового ВВП у 1950 р. зростає до 11% у 1992 р., а їх населення — з 4,2% у 1900 р. до 15,9% у 1995 р. і, за прогнозами, досягне 19,2% населення всього світу в 2025 р. В арміях мусульманських країн служать 20% військовослужбовців всього світу. До 2025 р. кількість мусульман, що проживають у всіх країнах світу, збільшиться (з 12,4% у 1900 р.) до 30% загальної чисельності всього людства.

Динамічно і стабільно розвиваються Китай і споріднені йому культури Кореї і В'єтнаму. У 1950 р. на Китай припадало 3,3% світового ВВП, а в 1992 р. — вже 10%. Слід зазначити, що, незважаючи на різні регіональні і світові кризи, темпи зростання економіки

Китаю за останні 20 років стабільно високі і не опускаються нижче 7% у рік. За прогнозами на 2025 р. в межах китайської цивілізації проживатимуть 21% світового населення.

Частка японської цивілізації в світовому промисловому продукті виросла з 3,1% в 1950 р. до 8% у 1992 р., хоча в останнє десятиліття спостерігається зниження ролі Японії в світовій економіці.

Надто впливовим чинником світової цивілізації стає Індія, яка після революційних перетворень на початку 90-х років упевнено нарощує свій економічний і політичний потенціал, хоча її валовий продукт тримався тривалий час на рівні 3,5% світового. Її населення становить 16,7% населення планети і має стійку тенденцію до зростання¹¹.

Таким чином, XXI століття може пройти не під знаком експансії ліберальної демократії, а, навпаки, — експансії на територію західної цивілізації антиліберальних цінностей і практик. Про це свідчить і зростання в країнах другого світу антизахідних і антиамериканських настроїв. Як відзначає А. Уткін, «такі цивілізації, як східноєвропейська, латиноамериканська, індуська, хоч і проходять певну фазу самоствердження, не проявляють відкритої ворожості стосовно західної цивілізації. Але в Східній Азії Китай, Японія і світ ісламу, що рухається в цьому сенсі паралельно, займають на початку XXI століття все більш жорстку позицію щодо Заходу... Антизахідництво і, перш за все, антиамериканізм стають частиною національного самоствердження і навіть самосвідомістю»¹².

Особливо агресивні антизахідні тенденції проявляються в світі ісламу, де з початку 1970-х років спостерігаються підйом фундаменталізму, прихід до влади антизахідних урядів, замість колишніх прозахідних, виникнення квазівійни між деякими ісламськими групами і Заходом, ослаблення встановлених під час «холодної війни» між США і деякими мусульманськими країнами зв'язків у сфері гарантії безпеки.

Тому варто погодитися з твердженням В. Іноземцева і О. Кузнецової, що «до кінця XX ст. потенціал активного проникнення західної цивілізації на периферію вичерпаний і період експансії в перспективі зміниться періодом відносної замкнутості»¹³. Надалі, припускають вони, можливо, «відбудеться синтез західної і незахідної соціальних моделей, який сьогодні уявляється неможливим тільки тому, що він неминуче потягне за собою крах сучасної західної цивілізації. Такий варіант є украй небезпечним, оскільки, враховуючи інтелектуальну, економічну, технологічну і військову

потужність Заходу, важко припустити, що він відбудеться мирним шляхом»¹⁴.

Вищенаведені фактори дозволяють зробити наступні висновки:

– Ствердження тези про універсальність ліберально-демократичних цінностей у глобальному міжцивілізаційному масштабі зіштовхується із рядом викликів. Зокрема, в ісламській, конфуціанській, японській, індуській, буддійській і православній культурах майже не знаходять відгуку такі західні ідеї, як індивідуалізм, лібералізм, конституціоналізм, права людини, рівність, свобода, верховенство закону, демократія, вільний ринок, відділення церкви від держави.

– Зусилля Заходу, спрямовані на пропаганду ліберально-демократичних ідей, найчастіше викликають ворожу реакцію проти «імперіалізму прав людини» і сприяють зміцненню споконвічних цінностей власної культури.

– Непереборні труднощі для поширення лібералізму в глобальному масштабі, здається, створює й демографічна ситуація, що складається у світі. Починаючи з 1925 року статистика повільно, але впевнено фіксує негативну демографічну динаміку представників білої раси, що становила основу західно-християнської цивілізації і найбільшою мірою відрізнялася прийняттям ліберально-демократичних цінностей. Паралельно із цим процесом були відзначені демографічні вибухи в суспільствах традиційних культур. Крім того, останні десятиліття західна цивілізація втрачає не тільки демографічний, але й економічний динамізм.

Подальше опрацювання запропонованої теми сприятиме отриманню результатів, які можна буде використовувати для: вироблення адекватної державної політики; підготовки фундаментальних наукових праць, присвячених проблемам розвитку сучасних політичних систем; написання навчальних підручників з політичних і суспільних дисциплін.

¹ Див: Данилевский Н.Я. Россия и Европа: Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому. — М.: Известия, 2003. — 606 с.; Леонтьев К. Избранное. — М.: «Рарог», «Московский рабочий», 1993. — 400 с.; Шпенглер О. Закат Европы. — Мн.: Харвест, 2000. — С. 1376.; Тойнбі А. Дослідження історії / Пер. з англ. — К.: Основи, 1995. — Т. 1 — 614 с.; Т. 2 — 406 с.; Бжезинский Зб. Выбор. Глобальное господство или глобальное лидерство / Пер. с англ. — М.: Междунар. отношения, 2004. — 288 с.; Бжезинский З. Велика шахівниця / Пер. з англ. — Львів — Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. — 236 с.; Бьюкенен П. Дж. Смерть Запада /

Пер. с англ. А. Башкирова. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. — 444 с.; Закария Ф. Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами / Пер. с англ., под ред. В.Л. Иноземцева. — М.: Ладомир, 2004. — 383 с.; Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика? / Пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. — М.: Ладомир, 2002. — 352 с.; Фукуяма Ф. Америка на распутье: Демократия, власть и неоконсервативное наследие / Пер. с англ. А. Георгиева. — М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2007. — 282 с.; Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. — 603 с.; Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности / Пер. с англ. А. Башкирова. — М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Транзиткнига», 2004. — 635 с.; Хардт М., Негри А. Множество: война и демократия в эпоху империи / Пер. с англ., под ред. В. Л. Иноземцева. — М.: Культурная революция, 2006. — 559 с.; Этциони А. От империи к сообществу: новый подход к международным отношениям / Пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. — М.: Ладомир, 2004. — 384 с.; Тодд Э. После империи. Рах Americana — начало конца / Пер. с фр. Е. Н. Корендясова. — М.: Международ. отношения, 2004. — 240 с.; Арин О. А. (Алиев Р. Ш.) Мир без России. — М.: Изд-во Эксмо, 2002. — 480 с.; Дергачев В.А. Цивилизационная геополитика (Геофилософия): Учебник для вузов. — Киев: ВИРА-Р, 2004. — 672 с.; Дугин А. Г. Проект «Евразия». — М.: Эксмо, Яуза, 2004. — 512 с.; Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить Пространством. — Изд. 4-е, М.: «АРКТОГЕЯ-центр», 2000 — 928 с.; Уткин А.И. Единственная сверхдержава. — М.: Алгоритм, 2003. — 576 с.; Уткин А.И. Мировой порядок XXI века. — М.: Изд-во Эксмо, 2002. — 512 с.; Панарин А.С. Православная цивилизация в глобальном мире. — М.: Изд-во Эксмо, 2003. — 544 с.; Панарин А.С. Стратегическая нестабильность в XXI веке. — М.: Алгоритм, 2003. — 560 с.; Къеза Дж. Война империй: Восток — Запад. Раздел сфер влияния / Пер. с ит. Н. Мироновой. — М.: Эксмо, 2006. — 320 с.; Перслегин С. Б. Самоучитель игры на мировой шахматной доске. — М.: АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 2006. — 619 с.

² Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? // Полис. — 1994. — № 1. — С. 43.

³ Дергачев В. А. Цивилизационная геополитика (Геофилософия): Учебник для вузов. — Киев: ВИРА-Р, 2004. — С. 69.

⁴ Грачев М. Н., Мадатов А. С. Демократия: методология исследования, анализ перспектив. — М.: Изд-во «АЛКИГАММА», 2004. — С. 19.

⁵ Хантингтон Сэмюэл Ф. Запад: уникальность, а не универсальность. — <http://www.liberal.ru/article.asp?Num=44>

⁶ Основи демократії: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / Авт. колектив: Бессонова М., Бірюков О., Бондарук С. та ін.; За заг. ред. А. Колодій. — К.: Вид-во «Ай Бі», 2002. — С. 67–69.

⁷ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. — С. 135.

⁸ Галецкий В.Ф. Демографические проблемы глобализации // Население и глобализация: 2-е изд. / Римашевская Н.М., Галецкий В.Ф., Овсянников А.А. и др. — М.: Наука, 2004. — С. 196–197.

⁹ Там само. — С. 202.

¹⁰ Бьюкенен П. Дж. Смерть Запада / Пер. с англ. А. Башкирова. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. — С. 22.

¹¹ Удовик С. Л. Глобализация: семиотические подходы — М.: «Рефл-бук», К.: «Ваклер», 2002. — С. 395–396.

¹² Уткин А. И. Мировой порядок XXI века. — М.: Изд-во Эксмо, 2002. — С. 282–283.

¹³ Иноземцев В.Л., Кузнецова Е.С. Глобальный конфликт XXI в. (Размышления об истоках и перспективах межцивилизационных противоречий) // Полис. — 2001 — № 6. — 132.

¹⁴ Там само. — С. 137.